

DOSTON MATNIDA QO‘LLANGAN REALIYALARNING LINGVOMADANIY QIYMATI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i07.008>

Meyliyeva Gulrux Sagdullayevna
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek xalq dostonlari matnlarida qo‘llanilgan realiyalarning lingvomadaniy qiymati o‘rganiladi. Dostonlar xalq og‘zaki ijodining yirik janri sifatida milliy madaniyat, tarixiy voqealar, urf-odatlar, turmush tarzi va dunyoqarashni aks ettiruvchi muhim manba hisoblanadi. Realialar esa til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini ochib beruvchi, boshqa tillarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti bo‘lmagan leksik birliklar sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: doston, realiia, lingvomadaniy qiymat, milliy madaniyat, madaniy kod, leksik birlik, xalq og‘zaki ijodi, lingvomadaniyatshunoslik

LINGUOCULTURAL VALUE OF REALITIES USED IN THE TEXT OF THE EPOS

Meyliyeva Gulrukh Sagdullaevna
University of Information Technologies and Management

Abstract: This article explores the linguistic and cultural value of the realities used in the texts of Uzbek folk epics. Epics, as a major genre of oral folk art, are an important source of reflection on national culture, historical events, customs, lifestyle, and worldview. On the other hand, realities are analyzed as lexical units that reveal the interconnection between language and culture, which do not have direct equivalents in other languages.

Keywords: epic, reality, linguistic and cultural value, national culture, cultural code, lexical unit, oral folk art, linguistic and cultural studies

Kirish (Introduction). Realialar - muayyan xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatiga xos bo'lgan buyumlar, urf-odatlar, marosimlar hamda turmush tarzini ifodalovchi maxsus leksik birliklar sifatida til tizimining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Ular boshqa tillarga to'liq ekvivalent orqali tarjima qilinishi mumkin bo'lmagan yoki o'ziga xos milliylikni saqlab qoladigan so'zlar sifatida lingvistik boylikning ajralmas elementi hisoblanadi. Badiiy matnlarda realialar asarga milliy kolorit bag'ishlash, voqea-hodisalarni o'quvchiga yaqin va jonli tasvirlash maqsadida

keng qo'llaniladi. Yozuvchi tomonidan qahramonlar nutqini haqiqiy va tabiiy qilish, muhitni chuqurroq ochib berish maqsadida ishlatilganda ular asarning badiiy ta'sirchanligini va estetik qiymatini sezilarli darajada oshiradi.

Lingvomadaniy nuqtayi nazardan realiyalar xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va turmush tarzini avlodidan avlodga yetkazishning muhim vositasi sifatida maydonga chiqadi. Badiiy asarda realiyalar orqali o'quvchi muayyan millatning mentaliteti, urf-odatlar va hayot tarzi bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'ladi. Garchi tarjima jarayonida bu birliklar jiddiy qiyinchilik tug'dirsa-da, ular matnning madaniy o'ziga xosligini va milliy ruhini saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi. Ko'pincha realiyalar izohlar yoki kengaytirilgan kontekst orqali beriladi, bu esa o'quvchida madaniy bilim va tushunchalarni shakllantirishga yordam beradi. "Lingvokulturemalarni bir tildan boshqasiga tarjima qilishda asosiy muammolardan biri ularning talqini masalasidir. O'zga til va madaniyat egalariga realiyalar mazmunini yetkazish aksariyat hollarda izohli matnlar bilangina mumkin bo'ladi"[1:29-32]. Lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan realiyalar milliy konseptlarning til orqali ifodalanishining yorqin namunasi hisoblanadi va madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy matnda realiyalarning samarali qo'llanilishi yozuvchining milliy merosga jiddiy e'tiborini, shuningdek, tilning ifodaviy va badiiy imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Ular nafaqat estetik vazifani bajaradi, balki o'quvchida vatanparvarlik tuyg'ularini uyg'otish, milliy g'urur va madaniy o'zlikni mustahkamlashga ham muhim hissa qo'shadi. Lingvomadaniy tadqiqotlarda realiyalar badiiy matnning eng qimmatli va boy manbalaridan biri sifatida o'rganiladi hamda xalq madaniyatini chuqurroq anglash va talqin etishga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Realiyalar nafaqat tilshunoslik doirasida, balki madaniyatshunoslik, tarjimashunoslik va qiyosiy adabiyotshunoslik kabi bir qator fanlarning ham muhim tadqiqot obyekti sifatida keng ko'lamda o'rganiladi. Chunki ular orqali muayyan xalqning tilidagi o'ziga xoslik bilan birga turli madaniyatlar o'rtasidagi murakkab munosabatlar, o'zaro ta'sirlar va farqlar ham chuqur ochib beriladi. Realiyalar oddiy voqea yoki hodisalarni ifodalovchi oddiy leksik birliklar emas, balki xalqning asrlar davomida shakllangan tarixiy tajribasi, e'tiqodlari, qiyinchiliklari va quvonchlarini o'zida mujassam etgan muhim madaniy vositalardir. Ular jamiyatning ichki ruhiyati, madaniy kodi va o'ziga xos mentalitetini tashqi kuzatuvchiga yetkazuvchi eng ishonchli manba hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, realiyalar orqali nafaqat xalq nima qilayotganini, balki nima uchun shunday qilayotganini, qanday his-tuyg'ular va qadriyatlar asosida yashayotganini chuqur anglash mumkin. Shu bois ular madaniyatshunoslik, etnografiya va ijtimoiy tadqiqotlarda eng muhim va ishonchli vositalardan biri sifatida yuqori baholanadi. Mutaxassislar o'z xususiyati va vazifalariga ko'ra realiyalar atamalarga va atoqli otlarga yaqin turishi, ular orasidagi chegara shartli hamda o'zgaruvchan ekanligi qayd

etadilar[2]. Realialar muayyan xalq madaniyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, faqat o‘sha xalq tilida faol qo‘llaniladigan va boshqa xalqlarda mavjud bo‘lmagan narsa-buyum nomlari hamda ma‘naviy tushunchalarni bildiradi. Ular asarga milliy, mahalliy va tarixiy kolorit bag‘ishlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi hamda ko‘pincha boshqa tillarga to‘liq tarjima qilinmaydi. Shu kabi jihatlari bilan ular atamalardan sezilarli darajada farqlanadi, chunki atamalar universal ilmiy tushunchalarni ifodalasa, realialar esa milliy madaniyatning chuqur qatlamlarini aks ettiradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). “Kuntug‘mish” dostoni xalq og‘zaki ijodining yorqin namunasi ekanligi sababli unda yuzlab realialar faol qo‘llanilgan. Ushbu realialar doston matnida qahramonlarning yashash muhiti, geografik hududi va ma‘naviy sifatlarini ifodalab berishda muhim ahamiyat kasb etgan. Qolaversa, bu turdagi lingvokulturemalar doston qahramonlari orasidagi diniy, ma‘naviy qarashlardagi farqlarni ochib berishda ham muhim o‘rin tutgan. Masalan, chirishbozlik, ko‘pkaritozlik, garovbastlik kabi leksemalar dostonning asosiy qahramoni sanaladigan Kuntug‘mishning o‘n to‘rt yoshdan keyin, ya‘ni ilm-hunar va kasb-kamolot hosil qilgandan so‘ng o‘rgangan hamda faqat turkiy xalqlarga xos tushunchalarni ifodalaydi. Sanalgan so‘zlarning birortasi zamonaviy izohli lug‘atlarda keltirilmagan. Dostonning hozirgi davr kitobxonlarining talablaridan kelib chiqib nashr qilingan hamda qo‘shimcha iqtiboslar kiritilgan namunasida chirishbozlik, ko‘pkaritozlik, garovbastlik so‘zlarining izohi keltiriladi:

“Chirishbozlik - topqirlik, chigal masalalarni yechish;

Ko‘pkaritozlik - uloqchilik, chavandozlik;

Garovbastlik - garovlashish, bahslashish”[3:3].

“Ko‘pkari” va “garov o‘ynamoq” leksemalari esa umumiy lug‘atlarda, xususan, izohli lug‘atlarda batafsil sharhlangan. Ushbu realialar doston matnida nafaqat milliy kolorit yaratish, balki qahramonlarning ichki dunyosi, jamiyatdagi o‘rni va madaniy qadriyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi:

“Garov o‘ynamoq (yoki bog‘lashmoq) Bas bog‘lashmoq, shartlashmoq. *Merganligimga ishonmaysizmi? Unday bo‘lsa, garov bog‘lashamiz.* S.Ahmad, Qadrdon dalalar. Jonini garovga qo‘ymoq O‘z hayotini xavf-xatarga qo‘ymoq. - *Bu pullarni jonimni garovga qo‘yib topib kelyapman. Bellaring og‘rimagan-da, essiz shundoq mashina.* S.Ahmad, G‘ildirak”[4:196].

“KO‘PKARI shv. ayn. uloq III 1. *Qayerda ko‘pkari bo‘lsa, otliqlarning ketidan yuradi; o‘zi chopolmaydiganlarning otini minib, qurga kiradi.* Sh.Xolmirzayev, Qil ko‘prik. [Normatning] *Topari ham yaxshi, faqat ko‘pkarining o‘zidan tushgani bilan katta bir oilani boqsa bo‘lardi...* N.Eshonqul, Yalpiz hidi. [Tirkash] *Ko‘pkari chopadi, solim oladi, kadi-kadi qimiz ichadi, bir o‘tirishda yarimta qo‘yning etini yeb, moyli qo‘llarini amirkon etigining qo‘njiga artadi-yu, mo‘ylovini burab ketaveradi.*

A.Yo‘ldosh, Puankare. *Bobolaring mard bo‘lgan, Poyga-yu ko‘pkarida Meniki, deb olmagan Birovning nasibasin. A.Oripov, Yangi she‘rlar*”[4:993].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Lug‘at maqolalaridan ma‘lum bo‘ladiki, chirishbozlik, ko‘pkaritozlik, garovbastlik kabi leksemalar turkiy xalqlarga, xususan, o‘zbeklarga xos tushunchalarni ifodalashi ayon bo‘ladi. Sanalgan xususiyatlar haqiqiy o‘zbek yigitlari egallashi zarur bo‘lgan hunarlar qatoriga kiradi. Kuntug‘mish shahzoda sifatida ushbu hunarlarni mukammal egallashi talab etilgan. Shu sababli uning sifatleri haqida, xususan, yigitlikda egallagan hunarlari haqida bayon qilinar ekan, bunda miltiq otish, qilich chopish kabi sifatlar qatorida yuqoridagi uch jihat ham sanab o‘tiladi. Shunday bo‘lsa-da, sanalgan leksemalarning birinchisi, ya‘ni “chirishbozlik” o‘zbek tilida muloqot qiluvchilar uchun ham tushunilishi qiyin. Ammo “topqirlik, chigal masalalarni yechish qobiliyatiga egalik” kabi qobiliyatni shakllantirish uchun maxsus tayyorgarlik ko‘rish, mashq qilish ajdodlarimizning farzand tarbiyasida qanchalik mas‘uliyatli bo‘lganligidan dalolat beradi. Ayniqsa, shahzodalar tarbiyasida o‘ta mas‘uliyat bilan yondashilganligi bu boradagi fikrlarning doston matni muqaddimasida berilganligidan ham anglashiladi. Xuddi shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlari milliy o‘yini bo‘lgan ko‘pkarida yuksak mahoratga erishishni ta‘minlovchi “ko‘pkaritozlik” mashqi yigitlar kamolotini ta‘minlovchi vositalardan sanalgan. “Garovbastlik” esa har qanday yigitning o‘z fikrida sobitligini ko‘rsatuvchi sifat deb baholanishi mumkin. Albatta, garovbastlikka kirishish uchun inson o‘z fikrining to‘g‘riligini dalillab berishi ham talab etilgan. Doston voqealari tasvirida ham subutsizlik va so‘ziga sodiqlik masalasi qahramonlar sajiyasini ochib berishda muhim o‘rin tutadi. Zero, Azbarxo‘janing o‘z so‘zida turmasligi, Xolbekaning bo‘lajak turmush o‘rtog‘i tanlashda shart qo‘yishi, sevgan insoni kelganda ham bu shartdan kechmasligi kabilarda aynan garovbastlik namoyon bo‘ladi. Aynan “garovbastlik” yuksak insoniy xususiyat sifatida boshqa xalqlarda ham uchraydi. Ammo yigitlar tarbiyasining bir qismi sifatida maxsus o‘rgatilishi ajdodlarimiz qadriyati deb baholanishi mumkin. Sanalgan so‘zlarning realiya ekanligi ularni boshqa tilga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish imkonsizligida ham namoyon bo‘ladi. Ushbu lingvokulturemalar doston matnida milliy tarbiya tizimining o‘ziga xosligini, qahramonlarning ma‘naviy kamolotini va xalq mentalitetini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Uy-ro‘zg‘or buyumlari nomi bilan bog‘liq realiyalar ham doston kabi folklor janrlarida muhim o‘rin tutadi. “Kuntug‘mish” dostonida shunday realiyalardan biri badiiy detal darajasiga ko‘tarilgan. Jumladan, “sandiqlar” leksemasi ifodalovchi tushuncha “Kuntug‘mish” dostonida bir-biriga g‘oyibdan ko‘ngil qo‘ygan ikki qahramonning taqdirida muhim o‘rin tutadi. Sandiq, aslida, o‘zbek xalqi hayotida shunchaki buyum emas, balki nikoh to‘yi kabi marosimlarda asosiy elementlardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Umuman, sandiq Markaziy Osiyo xalqlarida keng tarqalgan uy-

ro‘zg‘or buyumi bo‘lib, xalq dostonlarining deyarli barchasida uchraydi (“Tohir va Zuhra”da qahramonning sandiqda oqishi, “Alpomish”da Oybarchin xatining sandiqqa solib qo‘yilishi kabi). Ushbu realiya doston matnida nafaqat uy-ro‘zg‘or buyumi sifatida, balki qahramonlar taqdirini bog‘lovchi, ularning ichki kechinmalari va madaniy muhitini ochib beruvchi badiiy vosita sifatida maydonga chiqadi. “Sandiq” leksemasi O‘TILda quyidagicha izohlangan:

“SANDIQ [a. - quti, yashik, sandiq] Turli buyumlarni, bisotlarni solib qo‘yishga mo‘ljallangan, ochilib-yopiladigan qopqoqli, qulf-kalitli, yashik shaklidagi uy-ro‘zg‘or buyumi. *Sandiq ichida podshoh in‘om qilgan oltinning bir qismi hamyoni bilan turgan edi*. P.Qodirov, Yulduzli tunlar. *Men keltirgan atlasni Yorim solmas sandiqqa*. “Qo‘shiq”[5:521].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). “Kuntug‘mish” dostonida “*Xolbeka o‘zining suratini naqqoshga soldirib, bir sandiqcha tayyor qilib, ichini mumlab, sirtini tillo bilan berkitib, o‘zining sochidan bir tola soch olib, to‘raning uzugini uning suratiga o‘rab, necha arzi-hollarini ham arz qilib, sandiqni qulflab, kalitini sandiqqa bog‘lab (bir katta daryo shaharning ichidan o‘tar edi), Xolbeka shahahardan chiqib, shu sandig‘ini suvga solib*”[3:6] Kuntug‘mishga jo‘natib yuboradi. Boshqacha aytganda, sandiq ikki qahramonning taqdiri qay tarzda kechishini belgilashda muhim o‘rin tutgan. Sandiqning tashqi tomoni tilladan ishlangani uchun Kuntug‘mishning yigitlari aynan uning tashqi qismini tanlaydilar. Vaholanki, Kuntug‘mish sandiqning tashqi yoki ichki qismini tanlashni yigitlarning ixtiyoriga qoldiradi. “Sandiq” leksemasi rus tiliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘z o‘zlashtirish orqali o‘tkazilgan. Bu xalqimizning uzoq yillar davomida ruslar bilan siyosiy, ijtimoiy munosabatlar asosida yashaganligi bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, “sandiq” leksemasi aynan realiya bo‘lganligi uchun ham rus tiliga tarjima qilinmagan, balki o‘zlashtirilgan. Umuman, sandiqning doston syujetidagi bunday markaziy o‘rni uni oddiy uy-ro‘zg‘or buyumidan ko‘ra muhimroq lingvomadaniy ramzga aylantiradi va xalqning nikoh, sadoqat hamda taqdiri bog‘lanish haqidagi tasavvurlarini ochib beradi. Bu realiya “Kuntug‘mish” dostonida nafaqat buyum sifatida, balki ikki qalbning g‘oyibdan uchrashuvining ramziy vositasi sifatida ham ishlaydi, shuning uchun uning tarjimasida faqat nomni emas, balki madaniy va ramziy yuklamani ham saqlab qolish muhimdir. Tarjima jarayonida “sandiq” leksemasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtirish yoki izoh bilan berish zarurati uning boshqa madaniyatlarda to‘liq ekvivalenti yo‘qligini ko‘rsatadi va bu realiyalarning lingvomadaniy tadqiqotdagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi “Badiiy matn tarjimasida realiyalarni o‘g‘irish tarjimashunoslikda alohida muammo sanaladi. Realialar tarjimasida mutaxassisdan badiiy asar yaratilgan til xususiyatlari, uning sohiblari madaniyati, yashash tarzi, urf-odat, an‘analari borasida ma’lum darajadagi bilim, ko‘nikmaga ega bo‘lishni talab qiladi”[6:747-761]. Shu sababli doston matni, deylik, ingliz tiliga o‘girilganda, “sandiq” leksemasini ifodalashda izoh talab qilinadi.

Ushbu yondashuv realiyalarning milliy madaniy kod sifatidagi o'rnini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chalaya D.E. Relia as a reflection of culture in language // Форум молодых ученых №7(107). 2025. - P.29-32.
2. Kasimova Z. O'zbek tilidagi realiyalarning semantik tadqiqi. - Toshkent: Bookmany Print, 2024. - 114 b.
3. Xalq og'zaki ijodi. Kuntug'mish. - Toshkent: Oltin qalam, 2024.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati: 6 jildlik, 2-jild. - Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati: 6 jildlik, 4-jild. - Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
6. Xolmanova Z., Kasimova Z. Realialar semantikasining tarjima matnlardagi ifodasi // Academic Research in Educational Sciences. Volume 2. Issue 11. 2021. - P.747-761.